

De evolutie
van brein en bewustzijn

*Het pionierswerk van Jung
en Teilhard de Chardin*

Paul Revis

 Parthenon
Almere

*Voor Marie-José, mijn lieve vrouw,
zonder wie dit boek niet geschreven had kunnen worden.*

Uitgeverij Parthenon
Eikenstraat 39
1326 AG Almere
parthenon@xs4all.nl
www.uitgeverijparthenon.nl

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

© 2009 Paul Revis. Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevens-bestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

© 2009 Paul Revis. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior permission in writing from the proprietors.

OMSLAG: Löss *grafisch ontwerpers*, Amsterdam

OMSLAG ILLUSTRATIE: de evolutie van het leven volgens Teilhard de Chardin, schematisch weergegeven door L'A.P.E.S.C., *Paris Match*, 29 mei 1965.

TREFWOORDEN: filosofie, evolutie, bewustzijn.

NUR: 730

ISBN | EAN: 978 90 79578 09 2

INHOUD

Voorwoord

1. Carl Gustav Jung (1875 – 1961), Korte biografische schets	9
2. Pierre Teilhard de Chardin (1881 – 1955) Korte biografische schets	21
3. Methodologische verkenningen <i>Empirie als basis</i> <i>Wat verstaan Jung en Teilhard onder fenomenologie?</i> <i>Overwinning op het reductionisme</i>	35
4. Een dynamisch wereldbeeld <i>Bewustwording als centraal thema</i> <i>Het individuele en sociale aspect in de mens</i> <i>Omega en Zelf</i>	61
5. Ethische implicaties <i>De ethiek bij Jung</i> <i>De ethiek bij Teilhard</i> <i>Vergelijking van de ethiek bij Jung en Teilhard</i>	87
6. Naar een vernieuwde mystiek	103
Nawoord	119
Bijlagen	127
Index	135

Voorwoord

Het is 1957. We krijgen les van een geschiedenisleraar. Hij geeft ons een definitie van historisch besef, die even eenvoudig is als revolutionair. Het is besef dat men heeft van het heden als schakel tussen verleden en toekomst. Daarmee haalt hij de geschiedenis uit het stof van de archieven. De historicus dient het evenzeer over de toekomst te hebben als over het verleden. In dat verband verwijst hij voortdurend naar het werk van Teilhard de Chardin. Op een gegeven moment vraagt een klasgenoot: 'Meneer, wie is die Teilhard de Chardin? Kunt u die naam eens op het bord schrijven?' Tot mijn verbazing zie ik niet het woord 'Jardin' maar 'Chardin' verschijnen.

De bijzondere betekenis van dit voorval, is mij pas veel later duidelijk geworden. De leraar is sinds kort in het onderwijs gestart. Daarvoor was hij handelsreiziger in Frankrijk en had hij enkele boeken van Teilhard aangeschaft. Die zijn nog maar net verschenen, want Teilhard is in 1955 gestorven en stond als katholiek geestelijke levenslang onder een publicatieverbod. Het was hem wel toegestaan artikelen in vaktijdschriften te plaatsen, waardoor hij naam heeft gemaakt in de kringen van zijn collega's, maar bij het grote publiek is hij volslagen onbekend. Er is in 1957 nog geen enkel werk van Teilhard in het Nederlands vertaald. Het jaar daarop, in 1958, komt *Het Verschijnsel Mens*, in de vertaling van Daniël de Lange, op de markt. Of het vlammetje van mijn gewekte belangstelling nog te zwak is of dat ik de lectuur nog te moeilijk vind, weet ik niet meer, in ieder geval duurt het nog tot 1961 voordat ik het werk lees. In dat jaar verschijnt *Teilhard de Chardin* van Bernard Delfgauw en dat blijkt een uitstekende introductie te zijn op *Het Verschijnsel Mens*. Dit werk

– ik kan het niet anders zeggen – slaat bij mij in als een bom. Nu pas krijg ik een inzicht in Teilhards integrale evolutieleer. Alles ontwikkelt zich naar meer complexiteit. Op onze aardbol betekent dat een ontwikkeling van anorganische materie naar levende materie en van dierlijk bewustzijn naar menselijk zelfbewustzijn. Deze grondgedachte brengt voor mij licht in een wereld van tegenstrijdigheden.

In de zestiger jaren verschijnt een serie pocketdeeltjes, de Bibliotheek Teilhard de Chardin. Behalve *Het Verschijnsel Mens* bevat de serie alle belangrijke werken van Teilhard in vertaling. Ik lees ze aanvankelijk niet allemaal omdat een nieuwe interesse zich aankondigt, waardoor die voor Teilhard op de achtergrond verschuift, maar niet verdwijnt. In 1963, twee jaar na de dood van Jung, verschijnt zijn autobiografie *Herinneringen Dromen Gedachten*. Eigenlijk is dit geen autobiografie in strikte zin, maar een beschrijving van Jungs ontmoetingen met de wereld van het onbewuste. Samen met de in 1964 verschenen delen *Als ziende de Onzienlijke* van Han Fortmann, toen één van de beste Nederlandse Jungkenners, vormt dit mijn introductie tot Jungs werk.

In de zeventiger jaren begin ik met de aanschaf van de *Gesammelte Werke*. Het eerste dat ik daaruit lees is *Antwoord auf Hiob*. Het heeft op mij eenzelfde uitwerking als destijds *Het Verschijnsel Mens*. In *Antwoord op Job* stelt Jung de eeuwenoude vraag: hoe kan er naast het kwaad een oneindig goede en almachtige God bestaan? Zijn leven lang heeft hij met deze vraag geworsteld. Na de Tweede Wereldoorlog met zijn holocaust, meent Jung niet langer te mogen zwijgen. Hij schrijft een reactie op het oudtestamentische boek Job, waar het probleem haarscherp gesteld, maar onbevredigend wordt opgelost. Evenals alle andere werken van Jung, is *Antwoord op Job* vanuit een enorme eruditie geschreven, maar het is meer dan een wetenschappelijk werk, het ademt een bovenwetenschappelijke wijsheid.

Hoe interessant ook, alleen bezig zijn met de boeken van Jung en Teilhard is niet helemaal bevredigend. Ik mis het levend contact met andere geïnteresseerden. In 1983 wordt de Interdisciplinaire Vereniging voor Analytische Psychologie (IVAP)

opgericht, tegenwoordig voorafgegaan door de naam C.G. Jung Vereniging Nederland. De Vereniging is, zoals de naam al aangeeft, interdisciplinair. Er zitten niet alleen psychologen en psychiaters in, maar ook filosofen, theologen, ingenieurs en zelfs kunstenaars. Sommigen hebben Jung nog persoonlijk gekend. De contacten met deze mensen betekenen een enorme verrijking voor mijn studie. Ruim tien jaar later, in 1994, gebeurt iets soortgelijks bij Teilhard-geïnteresseerden. Jammer genoeg komt het niet tot een Vereniging, maar blijft het bij een Stichting, die het blad Gamma uitgeeft. Wel ontstaat daardoor een groepje van Gamma-lezers en andere geïnteresseerden.

Het bezit van de *Gesammelte Werke* ervaar ik als een enorme luxe. Bijna alles wat Jung geschreven heeft, heb ik onder handbereik. Steeds meer neemt ook het verlangen toe naar de *Œuvres Complètes* van Teilhard. Ze zijn echter als ik ze wil aanschaffen, alleen nog maar antiquarisch te koop. Met moeite lukt het me ze toch bij elkaar te krijgen.

Tot nu toe heb ik verslag gegeven van mijn afzonderlijke ontmoetingen met Jung en Teilhard. Op de achtergrond speelde echter het gevoel mee dat ik met verwante geesten te maken had. Steeds meer ging ik ze met elkaar vergelijken. Men kan zich afvragen of dat wel mogelijk is, want zij vertegenwoordigen twee zeer verschillende disciplines: Jung was psychiater en Teilhard paleontoloog. Ik realiseerde mij dat er een 'tertium comparationis', een derde punt van vergelijking, nodig is. Voor een werkelijke confrontatie van Jung en Teilhard kan men zich niet op psychiatrisch noch op paleontologisch maar alleen op wijsgerig standpunt stellen. Alleen dán wordt het mogelijk hun kennistheoretische vooronderstellingen en generalisaties te verhelderen en te vergelijken.

Indeling van dit boek

Deze overwegingen hebben tot de volgende opbouw van deze studie geleid. In het eerste deel worden de methoden van Jung en Teilhard en de kennistheoretische vooronderstellingen waarop deze berusten, vergeleken. In het tweede deel worden hun

theorieën en de generalisaties vergeleken, die zij daarvoor uit hun empirisch materiaal trekken. Daarna worden in het derde en vierde deel de implicaties voor ethiek respectievelijk mystiek besproken. Tenslotte vragen we ons in het Nawoord af in hoeverre Jung en Teilhard voorlopers zijn van een nieuw tijdperk.

Wat de bronvermelding betreft: citaten uit de *Gesammelte Werke* van Jung (20 delen) of uit de *Œuvres Complètes* van Teilhard (13 delen) zijn in de lopende tekst opgenomen. Deze zijn in het Nederlands vertaald. Alle andere werken, ook die van Jung en Teilhard voorzover niet in het *Verzameld Werk* opgenomen, worden in voetnoten aangehaald, bijvoorbeeld *Briefe* van Jung (3 delen) en secundaire literatuur. Citaten in de voetnoten staan in hun oorspronkelijke taal.

Deze studie wordt voorafgegaan door een korte biografische schets van beide personen.

1. Carl Gustav Jung (1875 – 1961)

Korte biografische schets

Carl Gustav Jung wordt op 26 juli 1875 geboren in Kesswil, in het kanton Thurgau, aan het Bodenmeer. Een half jaar later krijgt zijn vader, die predikant is, een aanstelling in het dorpje Laufen bij de waterval van Schaffhausen. In 1879 volgt een tweede verhuizing naar Klein-Hüningen bij Bazel. Jung heeft een sterk introverte aanleg. De omstandigheden waaronder hij opgroeit, hebben daar ongetwijfeld toe bijgedragen. Doordat pas in 1884 zijn zus Gertrud geboren wordt, groeit hij aanvankelijk op als enig kind. Daar komt bij dat hij zich door het ongelukkige huwelijk van zijn ouders in zichzelf terugtrekt. Jungs ouders doen hun uiterste best een vroom leven te leiden, maar deze krampachtigheid leidt maar al te vaak tot scènes.

Jungs vader is dominee, maar staat met tegenzin op de kansel. Hij worstelt wanhopig om zijn geloof en vult zijn ambt liever in met maatschappelijk werk. Jung merkt op dat hij heel veel goed deed en typerend laat hij daar op volgen: ‘ – te veel. Dientengevolge was hij gewoonlijk in een slecht humeur en chronisch geprikkeld.’ Later, als jongeman, heeft Jung veel heftige theologische discussies met zijn vader, die steeds onbevredigend eindigen. Men heeft, vanwege deze discussies, vaak gemeend dat Jung een vadercomplex had, maar dat heeft hij altijd tegengesproken. Achter geprikkeldheid en onmacht steekt een zachtmoedige vader, die zijn zoon zoveel mogelijk vrijheid geeft.

Carl Gustav Jung en zijn zoon Franz – in Château d'Œx, 1917

Anders ligt het met de moeder. Ofschoon Jung haar beschrijft als een zeer gezellige vrouw met een grote animale warmte en veel gevoel voor humor, meent hij toch een moedercomplex bij zichzelf te constateren. Dat komt door haar instinctieve uitspraken, die de zoon keer op keer van zijn stuk brengen. Deze uitspraken zijn ontdaan van ieder rationeel argument, maar slaan steeds de spijker op de kop. Zij komen voort uit een paranormale gevoeligheid, die in haar familie geen uitzondering is. Door deze eigenschap is voor Jung zijn moeder in een waas van geheimzinnigheid gehuld, die 's nachts soms griezelige proporties aanneemt. Zo vertelt Jung in zijn jeugdherinneringen dat zijn ouders in twee aparte kamers sliepen. Hij sliep in die van zijn vader. Op een nacht zag hij uit de deur van zijn moeders kamer een vage, lichtgevende gedaante te voorschijn komen, waarvan het hoofd, los van de hals, in de lucht vooruit zweefde als een kleine maan. Meteen ontstond een nieuw hoofd, dat zich eveneens losmaakte. Dit proces herhaalde zich zes of zeven maal.

Vanuit Klein-Hüningen bezoekt Jung het gymnasium in Bazel. Natuur- en geesteswetenschappen strijden bij hem om de voorrang. Op het eerste gebied geldt zijn interesse vooral zoölogie, geologie en paleontologie, op het tweede archeologie en vergelijkende godsdienstgeschiedenis. Hij wordt sterk agetrokken door de natuurwetenschappen omdat deze op concrete feiten gebaseerd zijn, en tot de geesteswetenschappen omdat deze, zoals hun naam ook zegt, zich met het geestelijke aspect van de zaak bezig houden. Op het eerste gebied mist hij echter de factor van de zin, op het tweede gebied de empirie. De wiskunde kan hij hierbij niet plaatsen. Is het getal gevonden of uitgevonden, met andere woorden: is de wiskunde een empirische of een speculatieve wetenschap? Dit blijft voor hem duister.

Het spreekt vanzelf dat Jung met zijn tegenstrijdige belangstelling maar moeilijk een beroep kan kiezen. De keuze voor de medicijnen is in feite een compromis, dat hem niet helemaal bevredigt. Zijn eigenlijke levensroeping vindt hij pas als hij, vlak voor zijn artsexamen, het *Lehrbuch der Psychiatrie* van Von Krafft-Ebing openslaat. Daarin noemt de auteur psychosen 'ziekten der persoonlijkheid'. Zijn reactie daarop herinnert Jung

Sigmund Freud (tweede van links op de tweede rij), rechts naast hem Carl Jung. Op de eerste rij Lou Andreas-Salomé (eerste van links) en Emma Jung (derde van links), tijdens een congres in Weimar, 1911.

uit iemands individuele leven. In feite was dit het onbewuste waarmee de dieptepsychologie tot dan toe had gewerkt. Jung vult dit aan met het begrip collectief onbewuste dat de gehele mensheid toebehoort. De dominante factoren van het collectief onbewuste zijn de archetypen. Aan dit laatste begrip ligt een uiterst belangrijke ontdekking van Jung ten grondslag. Hij ontdekte namelijk dat in de dromen en fantasieën van zijn patiënten dezelfde motieven opdoken als in de sprookjes en mythen

Jung in gesprek met Mary Churchill, de dochter van Winston Churchill, Bern 1946

Voor het eerst heeft men geschriften van gnostici zelf in handen en niet alleen van hun tegenstanders. De opvatting van Jung dat de gnosis een vorm van dieptepsychologie is, krijgt een nieuwe, maar nu steviger bevestiging. Het duurt overigens nogal wat jaren voordat de Nag Hammadi-vondst bekend wordt. De ontdekker van de geschriften heeft totaal geen idee van hun betekenis. Een deel wordt opgestookt, een ander deel komt in handen van duistere antiekhandelaren en met weer andere delen gaan eierzuchtige geleerden aan de haal, in de hoop op een primeur. Het kost de grootste moeite om alles weer terug te kopen. De Nederlandse hoogleraar Quispel weet met hulp van Jung beslag te leggen op een naar België gesmokkeld deel. Dit wordt in 1953 aan Jung aangeboden. Het is mede aan Jung te danken dat tegenwoordig alles veilig is opgeslagen in het Koptisch Museum van Caïro.

Pierre Teilhard de Chardin

2. Pierre Teilhard de Chardin (1881 – 1955)

Korte biografische schets

Pierre Teilhard de Chardin wordt op 1 mei 1881, als vierde van elf kinderen, geboren op het landgoed Sarcenat bij Clermont-Ferrand in Auvergne. Het landgoed Sarcenat bestaat uit een kasteeltje met omringende landerijen, die door zijn vader, telg uit een adellijk geslacht, worden beheerd. Van hem erft hij een levendige belangstelling voor de natuurwetenschappen. Zijn moeder is een achterkleinnicht van Voltaire. Zij houdt zich intens bezig met de godsdienstige opvoeding van haar kinderen. Haar overgrootoom – de man van ‘Ecrasez l’Infâme’ – zal zich daarbij wel eens in zijn graf hebben omgedraaid! De vader voelt het als een plicht zijn hartstocht voor het natuuronderzoek over te dragen op zijn kinderen. Verzamelingen van insecten, vlinders en stenen worden aangelegd en de vakanties worden doorgebracht met excursies op de eigen landgoederen.

Er zijn enkele vroege jeugdherinneringen die zeer illustratief zijn voor de verdere ontwikkeling van Teilhard. In één daarvan worden zijn haren geknipt bij het open haardvuur. Een haarlok valt in het vuur, verteert en verdwijnt. Het kind wordt overmand door angst en verdriet. ‘Voor het eerst van mijn leven’, schrijft Teilhard later, ‘wist ik dat ik vergankelijk was.’ De moeder vindt onmiddellijk woorden van troost: ‘Trek het je niet aan Pierre. De dingen gaan niet verloren. Ze veranderen. Ze gaan over in een andere toestand.’ De woorden van zijn moeder houden een programma in. Teilhards leven zal een fysische en metafysische speurtocht worden naar ‘de dingen die niet verlo-

tegen longbeschadiging door gifgas voor hij daar uiteindelijk aan zal bezwijken. Gabriël zal in 1939 opnieuw worden gemobiliseerd, nu als commandant van de generale staf van de luchtmacht. In tijden van oorlog is de familie Teilhard steeds prominent aanwezig.

Teilhard (midden) tijdens een rustpauze aan het front.

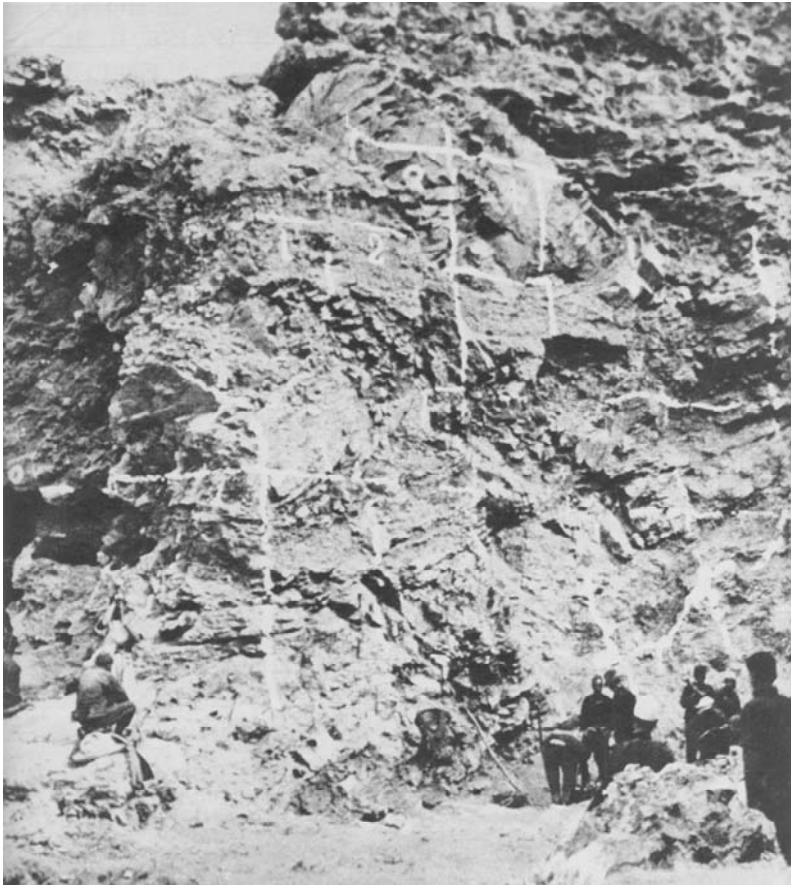
Aanvankelijk leek het erop dat voor Teilhard in Frankrijk een veelbelovende loopbaan als geoloog en paleontoloog was weggelegd. In 1922 verdedigt hij zijn proefschrift over zoogdieren uit het Franse Eoceen en krijgt hetzelfde jaar een leerstoel aan het Institut Catholique. Maar de zaken lopen toch weer anders. Vanuit de zielzorg krijgt hij het verzoek om zijn opvattingen over zondeval en erfzondeleer weer te geven. Teilhard schrijft een stuk, waarin hij het Adam en Eva verhaal ziet als een mythische uitdrukking van wat volgens hem de zondeval in wezen is: de overgang van het fysieke naar het morele kwaad. Hij verwierp duidelijk het idee van een 'Aards Paradijs' als historische toestand. Toen Teilhard van een eerste reis naar China terugkeerde, ontdekte hij dat het vertrouwelijke stuk naar Rome was opgestuurd. Daar was de kerkelijke leiding, die de erfzondeleer niet los kon zien van het Adam en Eva verhaal enorm geschrokken. Teilhard krijgt een levenslang publicatieverbod. Hij mag alleen artikelen plaatsen in vaktijdschriften. Bovendien krijgt hij het bevel om naar China terug te keren. Hoe pijnlijk deze maatregelen voor Teilhard ook zijn, de gedwongen terugkeer naar

Tijdens WO I diende Teilhard als brancardier; hij werd onderscheiden vanwege zijn heldhaftige optreden.

China blijkt al gauw van grote betekenis te worden. Oost-Azië moet geologisch nog grotendeels in kaart worden gebracht en daarbij zal hij een belangrijk aandeel leveren. Een hoogtepunt wordt bereikt als in 1929 de schedel van de Homo Sinanthropus wordt ontdekt, waarvan Teilhard aantoonde dat het geen dier is, maar een mens.

Tijdens de opgravingen van Tsjoekoe-Tjen vlakbij Peking wordt een jong meisje gevonden van 300.000 jaar oud: Nelly.

Teilhard is allang niet meer het introverte kind van weleer. Hij gaat meer lijken op zijn gestorven broer Albéric, ontwikkelt een extraverte levensstijl en beweegt zich in de internationale wereld

rugkeren naar Peking. Voor een deel werd de oude zijderoute van Marco Polo gevolgd.

Eén van de huzarenstukjes was het oversteken van de Himalaya. De auto's werden gedemonteerd en de onderdelen per paard over de bergen vervoerd. Daarmee waren de moeilijkheden nog niet opgelost. In de provincie Sinkiang belandden beide delen van de expeditie in de Chinese burgeroorlog en werden gevangen genomen. Men liet ze pas weer vrij nadat er 'losgeld' was betaald. Dit bestond uit drie auto's en een paar kisten radio-apparatuur, die de Citroën-fabrieken via Moskou hadden opgestuurd. Eenmaal terug in Peking, noteert Teilhard laconiek: 'Schitterend weer gehad (niet meer dan -30 C 's nachts) en de normale voorvallen op een reis door China (twaalf kogelgaten in één van onze auto's)'.

Op expeditie: Teilhard voor een rupsbandenvoertuig van Citroën.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog wordt Teilhard, evenals zoveel buitenlanders in China, in zijn bewegingsvrijheid beperkt. Het geologisch onderzoek stagneert en vaak valt hij ten prooi aan depressies. Na de bevrijding van Peking door de Amerikanen, krijgt Teilhard toestemming om naar Frankrijk terug te keren. In 1948 gaat hij naar Rome om een drievoudige gunst te vragen: de toestemming om op het Collège de France een aan-

noten dringen erop aan om het wat kalmer aan te doen, maar hij weert dit af. 'Men weet nooit', zegt hij, 'of een enkel woord niet een dienst zal bewijzen.' De wereldontkennende mentaliteit van een kluizenaar, die geen mensen meer wil ontvangen, is Teilhard volkomen vreemd. Hij kan het christendom alleen maar beleven als wereldaanvaarding. Juist daarom is hij het niet alleen eens met de priester-arbeider beweging, maar gaan zijn opvattingen nog veel verder. Heel de wereld moet gekerstend worden, in zijn eigen terminologie: 'Heel de noösfeer moet getransformeerd worden in de richting van Punt Omega.'

3. Methodologische verkenningen

Empirie als basis

Om een vergelijking te maken tussen het werk van Jung en Teilhard, willen wij eerst hun methodologische vooronderstellingen onderzoeken. Op basis hiervan kan dan hun impliciete filosofie, anders gezegd: hun ‘verborgen wereldbeschouwing’ opgespoord en vergeleken worden. Wat hun methodologie betreft: beide onderzoekers leggen er de grootst mogelijke nadruk op dat ze empirici zijn. Ze willen vóór alles feiten vastleggen, waarnemingen verrichten en hun ervaringen raadplegen. Theorievorming komt voor hen op de tweede plaats. Jung betuigt bijval aan een criticus van zijn werk die schreef: ‘Facts first and theories later is the keynote of Jungs work. He is an empiricist first and last (GW XI, 658).’

Men kan hier – zeker met betrekking tot Jung – in eerste instantie wat verbaasd over zijn. Vaak geldt Jung als iemand die uitgebreide theorieën heeft ontworpen en het empirisch onderzoek zou hebben verwaarloosd. Hij zou de grenzen van zijn discipline hebben overschreden en zich te buiten zijn gegaan aan mystieke speculaties. Het misverstand begint echter bij het begrip empirie. Vaak verstaat men daar een kwantitatieve empirie onder en vergeet dat er ook een kwalitatieve empirie bestaat.

Als voorbeeld geven wij het droomonderzoek. Het feit dat men droomt, wanneer men droomt, hoe vaak en hoe lang men droomt, zijn allemaal kwantificeerbare zaken. In het laboratorium zijn deze ook via de versnelde beweging van de ogen nauwkeurig geregistreerd (vandaar de termen: Rapid Eye Movement en REM-slaap). De resultaten laten zich vastleggen in een getal

4. Een dynamisch wereldbeeld

Bewustwording als centraal thema

In zowel het werk van Jung als dat van Teilhard staat het bewustwordingsproces, en daarmee een dynamisch wereldbeeld, centraal. Binnen een statisch wereldbeeld, waarin de evolutiegedachte nog niet had postgevat, was men gewend om het bewustzijn te beschouwen als een welhaast onveranderlijk gegeven. Menselijk en dierlijk bewustzijn stonden tegenover elkaar als ‘wezenlijk’ verschillend. Dat zijn ze ook, maar verder dan die wijsgerige constatering kon men niet reiken. Het was onmogelijk om een werkelijke brug te slaan, zoals het ook onmogelijk was een relatie te leggen tussen bewustzijn en materie. Descartes had deze tegenstelling op de spits gedreven met zijn *res cogitans* en *res extensa*: de wereld van de geest en de wereld van de materie, twee onverzoenlijke werelden, die op onbegrijpelijke wijze in de mens samenkomen. Dit dualisme heeft de westerse wetenschap dwars gezeten en heeft geleid tot een scherpe scheiding tussen natuur- en geesteswetenschappen. Men deed alsof de wetenschap twee werkelijkheden onderzocht in plaats van één. Bovendien werd hierbij de overschatting van het redeneervermogen, het rationalisme, sterk bevorderd.

Teilhard zorgt voor een bevrijding uit dit nauwe harnas. Zijn beschrijving van het cerebralisatieproces bij de gewervelde dieren laat zien dat bij een complexere hersenmassa het bewustzijn toeneemt. Dit ‘verhittingsproces’ – zoals Teilhard het soms noemt – bereikt uiteindelijk een ‘kookpunt’, waarbij dierlijk bewustzijn ‘omslaat’ in menselijk zelfbewustzijn. Totaal anders is de opvatting van Descartes die het dier rekende tot de

5. Ethische implicaties

De ethiek bij Jung

Zijn leven lang heeft Jung geworsteld met het probleem van het kwaad. Dit probleem laat zich als volgt formuleren. Als God oneindig goed is kan Hij (gezien de ellende in de wereld) niet almachtig zijn. Als God almachtig is kan Hij (om dezelfde reden) niet goed zijn. Van tijd tot tijd stoot de wetenschap op dit metafysische probleem. Klassiek is de confrontatie van Charles Darwin hiermee. In een brief van 1860 schrijft hij: 'Ik kan mijzelf niet wijsmaken dat een weldadige en almachtige God opzettelijk de sluiptwespes zou hebben geschapen met de bepaalde bedoeling dat ze zich zouden voeden binnen het levende lichaam van rupsen of dat een kat zou spelen met muizen³⁵.' Waar Darwin zich van het probleem afkeert met de opmerking dat het te diep is voor het menselijke verstand, daar bijt Jung zich juist in vast. Hoewel al in zijn kinderjaren dit loodzware probleem op zijn schouders drukte, waagde hij er bijna levenslang geen publicatie aan. Pas in 1952, als hij al diep in de zeventig is, verschijnt hierover zijn boek *Antwort auf Hiob* (GW XI). De directe aanleiding lag – zoals hijzelf schrijft – in Aion, een publicatie uit het jaar daarvoor (GW XI, 505). Een diepere oorzaak moet echter gezocht worden in de vele vragen die hem uit alle delen van de wereld bereikten (GW XI, 506). Na de Tweede Wereldoorlog is Jung nog werkzaam als praktiserend arts en komen de eerste overlevenden uit de concentratiekampen zijn spreekkamer binnenstroompelen. Is na Auschwitz en Dachau de

---

³⁵ F. Darwin: *The Life and Letters of Charles Darwin, including an autobiographical chapter*, deel II, London 1887, p. 312.

en, maar wel binnen de perken kan houden. Het kwaad bij uitstek is de ‘onbewustheid van het handelen’, de toorn, de razernij, waarbij men zijn hoofd verliest en het kwaad in geen enkel opzicht binnen de perken houdt.

Uiteindelijk wortelt Jungs ethiek in een godsbeeld, dat de gehele werkelijkheid omvat, dus ook het kwaad. Dit is het geval bij de oudtestamentische Jahweh, waarbij de duivel zich nog niet van God heeft afgesplitst. Job roept daarom de hulp in ‘van God tegen God’. Jung doet niet anders. Na Auschwitz, Dachau en Hiroshima, kan hij het kwaad niet meer simpelweg afdoen als een *privatio boni*, een ontbreken van het goede. In *Antwort auf Hiob* krijgt het bijbelse gebod van de ‘Vreze des Heren’ een nieuwe actualiteit doordat de mens zich bewust moet worden van de realiteit van het kwaad, vooral het kwaad in hemzelf. De mens dient opnieuw de toorn van Jahweh te beluisteren, nu niet meer geprojecteerd in de buitenwereld, maar in de bewustwording van zijn eigen schaduw.

Zoals alle boeken van Jung, is *Antwort auf Hiob* een wetenschappelijk werk van verbluffende eruditie, maar het is meer dan wetenschap alleen, het ademt een bovenwetenschappelijke wijsheid. In die zin heeft Jung in *Antwort auf Hiob* zichzelf overtroffen.

De ethiek bij Teilhard

Bij Teilhard komt – door de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog – de traditionele christelijke ethiek in een evolutionair perspectief te staan. Zoals in de evolutie ieder hoger niveau bevochten wordt via strijd, met de daaraan verbonden pijn, zo geldt dat ook voor de menselijke situatie. De vrede moet bevochten worden. Ze is alleen maar te bereiken door de fase van oorlogvoering heen. Pacifisten, zij die de oorlog de rug toekeren, stellen zich volgens Teilhard op, terzijde van de weg van de evolutie. Zózeer is Teilhard doordrongen van deze overtuiging, dat hij teleurgesteld is dat hij als brancardier ‘slechts’ gewonden mag verzorgen! Het liefst stond hij strijdend zij aan zij met andere soldaten! Juist omdat hij priester is, wil hij de eerste zijn

bestaan dat men terugvindt, een nieuw bestaan is. Het fysieke welbehagen dat zich op dat ogenblik door de ziel verspreidt, duidt het hogere Leven aan waarin men zojuist is gedoopt. Onder de mensen is hij die door het vuur is gegaan, een ander soort mens ... (OC XII, 238).'

Maar het gaat hem niet alleen om deze individuele incidenten, heel de situatie aan het front verschijnt voor hem in een mystiek licht.

'Ik voor mij verklaar dat er een wereld van gevoelens bestaat die ik zonder de oorlog nooit zou hebben gekend noch vermoed. Niemand, behalve zij die er geweest zijn, zal ooit de van verrukking vervulde herinnering kennen die iemand kan behouden aan de vlakte van Ieper in april 1915, toen de Vlaamse lucht naar chloorgas rook en de granaten de populieren langs de Ieperlee doorsneden, – ofwel van de verschroeide hellingen van Souville, toen zij in juli 1916 naar de dood roken. Die meer dan menselijke uren doordringen het leven met een hardnekkige, blijvende geur van verrukking en inwijding, alsof men ze in het absolute had doorgebracht. Alle bekoringen van de Oriënt, heel de geestelijke warmte van Parijs, wegen (...) niet op tegen de modder van Douaumont (OC XII, 239).'

Later zal Teilhard eenzelfde houding innemen ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog. Hij verblijft dan in China en heeft heimwee naar Europa. Daar heeft volgens hem opnieuw een doorbraak plaats naar de noösfeer. Hij wordt bevangen door eenzelfde mystieke koorts als in de Eerste Wereldoorlog. Het liefst zou hij actief aan de strijd willen deelnemen, maar hij is op een leeftijd gekomen dat hij zelfs als brancardier niet meer opgeroepen kan worden. Bovendien kan hij China niet uit en ligt het geologische veldwerk stil. Toch slaagt hij er nog in te Peking een geo-biologisch instituut met een bescheiden staf op te richten. Daar worden talrijke fossiele beenderen die de afgelopen decennia verzameld zijn, naartoe gebracht. Ondanks het

vele werk dat hij verricht door het dateren en beschrijven van de fossielen, voelt hij zich in China niet meer op zijn plaats. Hij wordt overvallen door depressies.

In 1946 krijgt hij de gelegenheid naar Europa terug te keren. In datzelfde jaar schrijft hij *Quelques réflexions sur le retentissement spirituel de la bombe atomique* (OC V, 177-197). Men verwijt hem harteloosheid omdat hij – met voorbijgaan aan de slachtoffers van Hiroshima en Nagasaki – uitsluitend een meditatieve beschouwing wijdt aan de eerste geslaagde proefneming met de atoombom in de woestijn van Arizona in de zomer van 1945. Hij ziet in deze gebeurtenis een drempeloverschrijding in de evolutie van de mensheid. Als paleontoloog denkt Teilhard in stappen van miljoenen jaren en tast de morele betekenis af van de menselijke evolutie. Dat zoeken naar een ethisch aspect komt nog sterker naar voren in een opstel van een jaar later: *Le rebondissement humain de l'Évolution* (OC V, 251-271).

‘Sinds enkele jaren verheffen zich bijna overal regelmatig alarmkreten, die de aandacht vestigen op het snel groeiende verschil tussen de technische vooruitgang en de morele vooruitgang in de wereld waarin wij leven. Het gevaar van een dergelijke situatie ontgaat niemand. Maar de diepere betekenis ervan wordt nog onderschat, miskend.

Ik ben ervan overtuigd dat velen in de morele groei die zij verwachten en die zij oproepen niet méér blijven zien dan een soort compensatie of uitwendig tegenwicht, van buitenaf aangebracht aan de menselijke machine om daarin handig de stortvloed van de materie in evenwicht te houden. Welnu, het lijkt me, dat het verschijnsel veel intrinsieker en diepere harmonie en verband verraadt. Onder onze ogen zijn de regels van de ethiek, tot nu toe beschouwd als gesuperponeerd, bij wijze van min of meer vrijwillige bekroning op de wetten van de biologie, bezig zich te openbaren – dit niet bedoeld als beeldspraak, maar letterlijk – als voorwaarden voor het voortbestaan van de soort mens. Anders gezegd: door reflexief terug te buigen op zichzelf, verzedelijkt zich de evolutie om verder voort te gaan. In nog

gepaard blijft gaan met geweld, de mensheid zichzelf uitroeit. De technologische onderwerping van de aarde, vraagt om vreedzame organisaties, niet uit idealisme, maar uit pure overlevingsnoodzaak. Van hieruit gaat een appèl naar ieder individu om de aarde steeds meer bewoonbaar te maken. Het gaat om wat men traditioneel naastenliefde noemt. Deze naastenliefde wordt door Teilhard biologisch gefundeerd.

Vergelijking van de ethiek bij Jung en Teilhard

De opvatting als zou ethiek of moraal een geheel van juridische wetten zijn, wordt zowel door Jung als door Teilhard aangevochten. Alleen hun uitgangspunt is verschillend en wordt bepaald door hun discipline. Jung voert psychologische argumenten aan, terwijl Teilhard onder de moraal een biologisch fundament legt. Geen van beiden zal ontkennen dat er tussen ethiek en recht een bepaalde verhouding bestaat. Daarbij dient het recht afgestemd te worden op de ethiek en niet omgekeerd. Een rechtspraak die de moraal naar haar hand wil zetten, is immoreel. De Neurenberger wetten van het nazi-regime zijn daar een voorbeeld van. De ethiek van haar kant kan niet geïdentificeerd worden met welk rechtssysteem dan ook. Waar zowel Jung als Teilhard het op gemunt hebben, is deze identificatie.

De argumenten van Jung tegen wat hij noemt een 'codex-moraal', kunnen als volgt worden samengevat. Een ethiek die alleen maar zou bestaan uit wetten, suggereert een volmaaktheidsideaal, waar mensen onmogelijk aan kunnen voldoen. Men moet dan alleen wetten opvolgen om het goede te bereiken. Het kwaad dient men te vermijden. Dit werkt neurotiserend omdat goed en kwaad realiteiten zijn die niet tot elkaar herleid kunnen worden. Men kan het kwaad niet uit de wereld helpen, maar men kan het wel 'indammen', 'aan banden leggen' door een mindere vorm van kwaad te kiezen om erger te voorkomen. Natuurlijk is dit niet ieder moment van de dag aan de orde. Het volgen van wetten en regels is doorgaans ethisch verantwoord. Een zeker automatisme is daarbij onvermijdelijk, alleen: dit mag niet uitlopen op klakkeloosheid. We moeten erop bedacht

6. Naar een vernieuwde mystiek

In de jaren 1975 en 1979 verschenen er twee boeken van de natuurkundigen Fritjof Capra en Gary Zukav, die later wereldwijde bestsellers werden⁴¹. Daarin wordt voor een niet gespecialiseerd publiek uitgelegd wat men onder de nieuwe natuurkunde verstaat. Deze naam betekent niet dat men afscheid heeft genomen van een ‘oude natuurkunde’. Er is eerder sprake van relativering en aanvulling. Na haar bevrijding uit de middeleeuwse natuurfilosofie, ontwikkelde de natuurkunde zich tot een strenge causale wetenschap. Alles – ook een geestelijk verschijnsel – moest een oorzaak hebben. Verklaren wilde zeggen: iets tot zijn oorzaak herleiden. Precies deze absolute geldigheid van de causaliteitswet, wordt in de nieuwe natuurkunde gerelativeerd en aangevuld. Meende men in de negentiende eeuw nog alles te kunnen verklaren uit atomen en botsingen van atomen⁴², in de twintigste eeuw hebben we de merkwaardige ontwikkeling gezien, dat de alsmaar voortschrijdende natuurkunde haar eigen fundamenteën begon te ondergraven. In 1905 publiceerde Einstein het eerste deel van zijn relativiteitstheorie. Kracht en stof bleken verwisselbare grootheden te zijn: materie is energie. Een nog radicalere doorbraak had plaats in 1927 met de zogenaamde Kopenhaagse Interpretatie van de kwantummechanica. De naam is wat misleidend, omdat het congres niet plaatsvond in

---

⁴¹ Fritjof Capra: *The Tao of Physics. An Exploration of the Parallels between Modern Physics and Eastern Mysticism*, Boston 1975.

Gary Zukav: *The dancing Wu-Li Masters. An overview of the New Physics*, New York 1979.

⁴² Ludwig Büchner: *Kraft und Stoff. Empirisch-naturphilosophische Studien in allgemein-verständlicher Darstellung*, Frankfurt 1855.

Kopenhagen, maar in Brussel. De naam Kopenhaagse Interpretatie geeft de grote invloed aan van Niels Bohr (die uit Kopenhagen kwam) en zijn aanhangers.

In de klassieke fysica werden de verschijnselen nog rechtstreeks waargenomen door de zintuigen of door hun verlengstuk: de instrumenten. Hier gelden de causaliteitswetten nog onverkort. Dit wordt anders voor de subatomaire wereld (en trouwens ook voor de supergrote wereld van novasterren en 'zwarte gaten'). In Brussel werd men met uiterst vreemde verschijnselen geconfronteerd. Licht bestaat óf uit deeltjes óf uit golven. Het zijn twee elkaar uitsluitende theorieën. Toch vormt elk van hen een bruikbare hypothese in het onderzoek. Vervolgens: hoe meer we iets weten over de plaats van een subatomair deeltje, hoe minder over zijn snelheid en omgekeerd. Dit heeft niets te maken met de gebrekkigheid van de meetapparatuur. Dit is een principiële zogenaamde 'onzekerheidsrelatie'. Uit dit alles blijkt dat de observator geen 'neutrale buitenstaander' is, maar deelneemt aan het experiment. Hij bepaalt – door zijn vraagstelling – of het licht 'deeltjeskarakter' dan wel 'golfkarakter' heeft. Hij bepaalt – door zijn onderzoek – of een deeltje een snelheid heeft dan wel een plaats. Daarmee is de scheiding tussen subject en object doorbroken. In dit soort experimenten kan de onderzoeker (het subject) zich niet opstellen als een neutrale buitenstaander en doen alsof hij er niet is. Hij kan hier de natuur geen vraag stellen en dan 'passief' het antwoord afwachten. Bohr pleitte voor een statistische benadering van de kwantummechanica. Hij kreeg op het congres, en ook daarna, veel bijval, maar niet van iedereen. Einstein, die nog met één been in de klassieke fysica stond, bracht zijn bezwaar naar voren in de beroemde zin: 'God dobbelt niet.'

Fritjof Capra en Gary Zukav geven niet alleen een beschrijving van de moderne natuurkunde, maar onderzoeken ook de religieuze implicaties van het moderne wereldbeeld. Zij laten zien hoe nauw daarbij de band gelegd kan worden met de oosterse mystiek. Opmerkelijk is dat zij geheel en al voorbijgaan aan het christendom. Bij nadere beschouwing blijkt daar toch een reden voor te zijn. Die reden laat zich in eerste instantie

Het mag uit het voorgaande duidelijk geworden zijn dat de toekomst van de mystiek ligt in de combinatie van bewustzijnsontleding en wereldaanvaarding. Op het punt van bewustzijnsontleding echter, wil noch Jung noch Teilhard het Ik prijsgeven. Toch is dit noodzakelijk om tot een bewustzijn te komen waarin de subject-object splitsing is opgeheven, niet zoals in een prereflexieve schemertoestand, maar als een helder, verlicht bewustzijn.

Wat weerhoudt Teilhard om tot dit bewustzijn door te dringen? Niet de wetenschap maar zijn geloof, waarbinnen de Persoon van Christus centraal staat. In zijn streven naar harmonie tussen wetenschap en geloof, stelt Teilhard Christus als einddoel van de evolutie. Christus is echter een kwaliteit die aan de persoon Jezus is toegekend. Een persoon heeft een Ik ofwel een reflexief bewustzijn dat zich kenmerkt door een subject-object splitsing. Deze eigenschap maakt de persoon tot een tijdruimte-lijk, historisch bepaald wezen en kan onmogelijk toegekend worden aan een God. Een persoonlijke God is een antropomorfisme evenals Teilhards idee van Christus-Omega. Teilhard hecht zo bijzonder aan de ultieme betekenis van de persoon, omdat voor hem het alternatief bestaat uit pantheïsme, waarbij de menselijke ziel aan de anonimiteit wordt prijsgegeven. Het is de vraag of dit zo is. Teilhards wet van complexiteit-bewustzijn, benadrukt een toename van bewustzijn. Dit betekent niet alleen een evolutie van pre-reflexief naar reflexief bewustzijn, maar ook een evolutie naar een bovenbewustzijn, waarbij de subject-object splitsing is opgeheven. Dit bovenbewustzijn betekent een meerwaarde ten opzichte van de reflectie. De persoon is geen eindstadium, maar een overgang naar deze meerwaarde.

Zoals gezegd: noch Teilhard noch Jung wil de betekenis van het Ik relativeren. Bij Teilhard ligt de oorzaak daarvan in zijn godsdienstige overtuiging, bij Jung echter staan we voor een raadsel. Ook al heeft Jung oog voor het mystieke eenheidsbewustzijn – in zijn terminologie de numineuze ervaring – uiteindelijk dient dit tot versterking van het Ik. Nergens lezen we dat het te boven komen van de subject-object splitsing een doel op zichzelf kan zijn. Eerder bestaat de neiging om mystieke

Nawoord

Zoals we gezien hebben, wordt in het huidige stadium van de evolutie een wezenlijke drempel overschreden. Nadat de mensheid zich over de aardbol verspreid heeft en er geen ‘witte plekken’ meer op de landkaart over zijn, ‘golft’ zij nu ‘op zichzelf terug’. De reflectie slaat van expansie om in compressie. De evolutie van het denken wordt niet meer op de eerste plaats aangedreven door krachten van uitbreiding (expansie), maar door krachten van samenpersing (compressie). Een gelanceerde gedachte vindt tegenwoordig planetaire weerklank. Een duidelijke illustratie daarvan vormt het internet. Met het denken op planetaire schaal – ofwel met de co-reflectie zoals Teilhard het noemt – vangt de opbouw van de noösfeer aan. De mensheid gaat zich steeds complexer organiseren. Daarbij raakt de aarde in een crisis. De voorbeelden liggen voor het grijpen: lucht-, water- en bodemverontreiniging, de opwarming van de aarde, de stijging van de zeespiegel, het smelten van het poolijs, de razendsnelle afkalving van het tropische regenwoud, de opmars van de woestijn, de doorbraak in de Ozonlaag, enzovoort. De geboorte van de noösfeer is een kwestie van ‘to be or not to be’, van ‘één wereld of geen wereld’.

Een reductionistische opvatting, waarbij alles herleid wordt tot onderdelen, staat hier machteloos. Hoezeer reductie van bepaalde verschijnselen ook nodig is, zij zal in dienst moeten staan van een holistische benadering, die stelt dat het geheel meer is dan de som der delen. Een hoop stenen is nog geen muur, maar wel als hij op een bepaalde manier gestapeld is. In

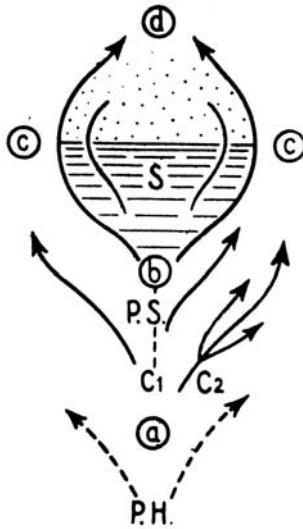

Fig 1. Een door Teilhard in 1954 opgesteld schema ter verduidelijking van de structuurontwikkeling van de menselijke stam.

P.H.: Pre- of Parahomininen (Australopithecinen enz.).

P.S.: Mensen van het type Pre-sapiens of Para-sapiens (Pithecanthropoïden, Neanderthaloïden...).

S.: Homo sapiens.

- a. Kritische initiaal, punt van reflectie (begin van de hominisatie).
- b. Beslissende opkomst met Homo sapiens van de coreflectie.
- c. Huidige overgang voor de mensheid in de loop van coreflectie, van de uitzettingsfase naar de samengedrukte fase van haar evolutie.
- d. Veronderstelde positie (door extrapolatie) van een hoger kritisch punt van suprareflectie (punt 'Omega').

C_1 en C_2 Afrikaans respectievelijk Zuidaziatisch centrum van hominisatie (C_2 loopt dood in de Pithecanthropinen).

Deze toelichting van Teilhard behoeft een commentaar bij punt d.: in Omega kan geen sprake zijn van reflectie, omdat de evolu-

tie van het bewustzijn verloopt van prereflectie via (co)reflectie naar een postreflectie, waarin de subject-object splitsing is overstege. De volle nadruk dient dus te vallen op de woorden 'supra' en 'post'. De materie (althans op onze planeet) interioriseert in wat men zou kunnen noemen de 'Geest' (zie volgende schema).

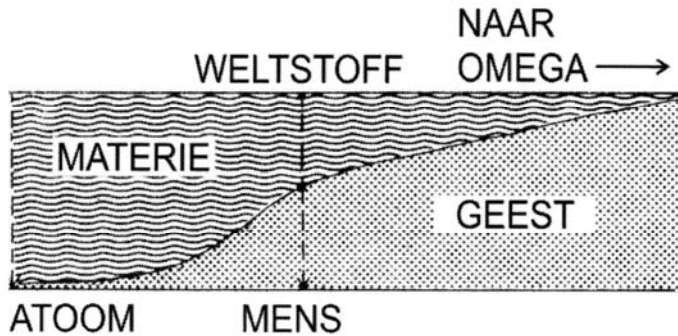

Fig. 2. Schema van de evolutie van de 'Weltstoff'.

Teilhard gebruikt het Duitse woord Weltstoff om daarmee niet alleen het begrip materie uit te drukken, maar ook de 'binnenkant' daarvan, de interioriteit, die zich (althans op onze planeet) manifesteert als 'geest'. Hij constateert dat de evolutie zich volgens de wet complexiteit-interioriteit voltrekt. Dat betekent: hoe complexer de materie zich organiseert, hoe hoger haar interioriteit.

Op onze planeet manifesteert de interioriteit zich als bewustzijn, vandaar dat Teilhard ook spreekt van de wet complexiteit-bewustzijn. Hij extrapoleert deze wet naar Omega toe als eindpunt van alle evolutie. De ontdekking van water op Mars en de ontdekking van planeten buiten ons zonnestelsel schijnen deze extrapolatie te ondersteunen. Bij het bestaan van ontelbaar veel planeten lijkt het zelfs onwaarschijnlijk dat de wet complexiteit-bewustzijn zich alleen op onze aarde heeft voltrokken. Intelligibel leven op andere planeten is daarom logischer dan dat wij omringd zouden zijn door een volkomen 'stil' heelal.

Fig. 3. De psychologie van Jung in schema.

De **PERSONA** (Latijn voor ‘masker’) bestaat uit de sociale rollen waardoor men een brug slaat naar de buitenwereld. Eigenlijk moeten we spreken van meerder ‘personae’, want meerdere keren op een dag spelen we een andere rol en zetten een ander ‘masker’ op.

Het **IK** is het centrum van het **BEWUSTZIJN** van waaruit men beslissingen kan nemen.

Het **ONBEWUSTE** is dat deel van de psyche waar het **Ik** geen greep op heeft. Wij zeggen bv. wel ‘Ik droom’, maar alleen de grammaticale betekenis van dit zinnetje is actief, de psychologische betekenis is passief: de droom overkomt mij. **Ik** kan niet bepalen of ik wel of niet droom en ook niet wát ik droom. De term onbewust is in zoverre misleidend, dat het lijkt alsof er naast het **Ik** een tweede subject bestaat. Dat is niet waar: hetzelfde subject dat in wakende toestand beslissingen neemt, kan in slapende toestand dromen registreren. (Ook in het bovenbewuste heeft het **Ik** geen sturende rol, maar hier spreekt Jung niet over.)

Index

- Akhilananda, 109
anima, 14, 52, 73, 74
animus, 73, 74
Apocalyps, 78
archetype, 19, 42, 44, 53
Assagioli, 109, 124
Barthélemy-Madaule, 45, 46, 47
Berger, 46, 76
Big Bang, 49, 77
binnenkant, 48, 62, 63, 66, 76,
77, 122
Boeddha, 65, 105
Bohr, 104
Brahman, 53, 65, 81, 82
Broeder Klaus, 114, 115
buitenkant, 62
Büchner, 56, 103
Burckhardt, 42
Capra, 103, 104, 106, 120
Chamberlain, 90
christogenese, 49, 79
Christus, 49, 53, 65, 75, 79, 81, 82,
83, 105, 110, 111, 112, 116, 118,
121
Churchill, 90
complexificatie, 48, 78
Comte, 62
Darwin, 23, 56, 87
Delfgaauw, 5
Descartes, 46, 61
Dharmakaya, 53, 82
Dürckheim, 113
Eckehart, 88, 106
Einstein, 38, 57, 77, 103, 104
Enomiya Lasalle, 113, 115
extrapolatie, 39, 40, 48, 76, 83, 85,
121, 128, 129, 130
Fortmann, 6
Freud, 13, 52, 56, 58, 59, 60, 71,
72, 125
Friedmann, 77
God, 6, 22, 32, 41, 43, 44, 53, 59,
73, 76, 79, 80, 83, 87, 88, 92,
93, 100, 104, 105, 106, 107, 108,
112, 116, 118, 121
Haldane, 62
Hitler, 90
Homo Sinanthropus, 28, 37
Husserl, 45, 46, 47, 50, 52, 54, 76
Huxley, 55
hyperfysica, 38, 39, 41, 48, 75, 76,
78
interioriteit, 47, 48, 49, 56, 57, 62,
63, 75, 76, 122, 123
James, 51
Kant, 19
Kierkegaard, 107
Kopenhaagse Interpretatie, 103
kosmogeenese, 22, 47, 49
Malinowsky, 69
Merleau-Ponty, 45
Morris, 57
Mozes, 100
Myers-Briggs, 51
Nag Hammadi, 16, 82, 110, 111,
112
noögenese, 39, 40, 47, 49
noösfeer, 25, 33, 48, 62, 63, 66,
69, 70, 75, 78, 83, 84, 93, 95,
101, 109, 117, 119, 121, 122, 123,
124

Omega, 33, 39, 40, 48, 49, 53, 70,
74, 75, 76, 77, 78, 83, 84, 109,
116, 121
Pauli, 16
Paulus, 111, 112
psychoanalyse, 52, 72, 74
Quetzalcoatl, 65, 82
Quispel, 17, 111
Ramana Maharshi, 117
Rauschenbach, E., 12
reductionisme, 55, 56, 57, 58, 60
relativiteitstheorie, 77, 103
Robespierre, 89
schaduw, 25, 72, 73, 89, 90, 91,
92, 100, 132, 136
Shankara, 109
Socrates, 46, 91
Suess, 63
Suhard, 32, 97
Tao, 53, 65, 80, 82, 103, 105
Thomas van Aquino, 107
Toynbee, 69
Troussard, 24, 94
Voltaire, 21
Wesensschau, 49, 53
Wilber, 109, 124
Wilberforce, 23
Wundt, 50, 56
Zelf, 14, 19, 53, 54, 65, 74, 79, 80,
81, 82, 83, 84, 93, 109, 110, 117
Zimmer, 117
Zukav, 103, 104, 106